

Den sovjetiske besættelse af Bornholm satte varige spor i dansk sikkerhedspolitik under hele den kolde krig

Takket være en tvetydig notetekst og en eftergivende dansk politik lykkedes det russerne over et halvt århundrede at presse skiftende danske regeringer til at holde Bornholm uden for NATO's manøvrerum helt frem til år 2000

Da den sovjetiske regering den 5. marts 1946 efter 10 måneders besættelse af Bornholm indvilligede i at overgive øen til Danmark, sikrede den sig samtidig imod, at andre magter kunne få fodfæste på denne østligste danske forpost. Det var i hvert fald, hvad der rent historisk blev resultatet af en note, som den sovjetiske udenrigsminister Molotov den 5. marts 1946 overbragte den danske regering. Noten lød i sin helhed:

- Hvis Danmark er i stand til nu at besætte øen Bornholm med sine tropper og oprette sin administration på Bornholm uden nogen som helst deltagelse af fremmede tropper og fremmede administratorer, så tilbagekalder den sovjetiske regering sine tropper fra Bornholm og overgiver den [øen] til den danske regering.

Spørgsmålet, der senere gav anledning til diplomatiske kontroverser, var om vilkåret ”uden nogen som helst deltagelse af fremmede tropper og fremmede administratorer” var tidsbegrænset til den danske militære overtagelse af Bornholms bevogtning, eller om dette vilkår skulle gælde uden tidsbegrænsning, dvs. altid.

Den udtrykkelige sovjetiske betingelse for rømningen, at den danske overtagelse af Bornholm skulle ske uden deltagelse af fremmede tropper og administratorer, havde naturligvis adresse til britiske og amerikanske tropper og embedsmænd, som russerne ikke ville have til Bornholm efter sig. Den danske regering havde aftalt med den britiske, at de britiske tropper så hurtigt som muligt skulle trækkes ud af Danmark som det foretrukne middel til at påvirke russerne på Bornholm til at gøre ligeså. Den danske gesandt i Moskva, Thomas Døssing, gjorde da også ved den første henvendelse til russerne den 4. marts 1946 russerne opmærksomme på, at de britiske tropper i Danmark nu stort set var ude af landet. Men dermed havde den danske regering lukket ræven ind i hønsegården. Man havde dermed foræret russerne ideen til at indføre det som betingelse for rømningen, at den danske overtagelse skete uden fremmede troppers deltagelse. Set fra et russisk synspunkt var det en ganske rimelig betingelse med tanke på, at russerne havde taget Bornholm fra tyskerne, og at Bornholm befandt sig ganske tæt på Polen og den del af Nordtyskland, som sovjetiske tropper havde befriet. Hvorfor skulle sovjetiske tropper have haft besværet med at besætte Bornholm, hvis det blot var for at englænderne kunne rykke ind efter dem? Rivaliseringen mellem de sejrende magter i Øst og i Vest var efter Nazitysklands kapitulation forlængst brudt ud i lys lue, og Churchill havde netop den 5. marts 1946 holdt sin berømte tale i Fulton i USA om jerntæppet, der havde sænket sig ned over kontinentet og delt Europa på langs. Banen var kridtet op til det opgør, der kom til at bestemme storpolitikken de næste 50 år.

Bornholm i karantæne

I Udenrigsministeriet var man da heller aldrig et sekund i tvivl om det reelle indhold af russernes betingelse for rømningen.. Allerede den 12. marts 1946, endnu inden russernes afrejse fra Bornholm, bad udenrigsminister Gustav Rasmussen den britiske gesandt i København om at holde britiske officerer og andre britiske undersåtter borte fra Bornholm *for ikke at give russerne et påskud for mistænksomhed*. Den amerikanske gesandt fik samme besked.

Bornholm blev i de første år efter russernes afrejse sat i en form for diplomatisk og militær karantænetilstand. Selv 2 svenske ubevæbnede skoleskibe fra marinestationen i Karlskrona, der ville aflægge et hyggebesøg i Rønne i sommeren 1948, blev bedt om at holde sig væk for - som det blev sagt - ikke at provokere russerne til at besætte Bornholm igen. Udenrigsministeren, den forsigtige karrierediplomat Gustav Rasmussen, var fra sine unge år besat af en indgroet modvilje og mistillid til det sovjetiske styre. Denne prægning var afgørende for hans overdrevent forsigtige dispositioner med hensyn til Bornholm.

Amtmand Stemanns besøgsdiplomati

Amtmanden på Bornholm, von Stemann, var af den stik modsatte opfattelse. I forholdet til russerne havde han det valgsprog, at "den der dør af skræk, skal begraves i rendestenen." Han bestræbte sig personligt for at tiltrække britiske og amerikanske ambassadefolk og militærattachéer til Bornholm på turistbesøg med tilhørende visit og samtaler i amtmandsboligen. Hans private besøgsdiplomati stødte dog på Udenrigsministeriets urokkelige modstand, personificeret i udenrigsminister Gustav Rasmussen og direktørerne Hvass og Svenningsen, der korsede sig over amtmandens foretagsomhed, som de med rette anså for bevidst sabotage af ministeriets karantænepolitik. Det var derfor med stor lettelse, at Udenrigsministeriets ledelse endelig i 1961 kunne vinke farvel til den genstridige amtmand Stemann, da han gik på pension og afløstes af en embedsmand med større forståelse for Bornholms delikate stilling.

Bornholm i brændpunktet 1952-53

Da det i begyndelsen af 1949 stod klart, at dansk tilslutning til Atlantpagten var den eneste farbare sikkerhedspolitiske vej for Danmark, var der en udbredt frygt for, at det dansk-sovjetiske forhold som følge heraf ville blive skærpet og udsætte Danmark for sovjetiske repressalier. Dette skete dog ikke, men frygten for russerne var og forblev en bestandig følgesvend for de ledende danske politikere igennem alle årene efter 1949. Det var denne frygt, der i de følgende årtier dikterede den danske sikkerhedspolitik over for Sovjetunionen med hensyn til Bornholm og Østersøen, den såkaldte *ikke-provokationspolitik*.

Da der i 1952 og 1953 rumsterede planer om at lade amerikanske fly stationere på danske flyvestationer for at beskytte Danmark mod et sovjetisk angreb, sendte russerne to noter til den danske regering, hvori de hævdede, at en sådan stationering ville være et brud på vilkårene for russernes afrejse fra Bornholm i 1946. Russerne påstod, at betingelsen i Molotovs note den 5. marts var en *varig forpligtelse*.

De to sovjetiske henvisninger til notevekslingen i marts 1946 havde den ønskede virkning. Danskerne fik kolde fødder og under dække af alle tænkelige bortforklaringer og begrundelser, der dog ikke omfattede den sovjetiske afpresning, fik man amerikanerne forklaret, at man måtte sige pænt nej tak til tilbuddet om stationeringen af de amerikanske fly.

Dansk politisk selvmål

Den danske regering var dog nødt til at afvise den urimelige sovjetiske påstand om at Danmark i marts 1946 skulle have påtaget sig en *varig forpligtelse* til at holde Bornholm fri for fremmede tropper. Det skete i en tale, som udenrigsminister Ole Bjørn Kraft holdt den 11. april 1953 i Rønne. Ministerens afvisning var dog nærmest et politisk selvmål, for samtidig med at han afviste, at Danmark havde påtaget sig en varig forpligtelse, oplyste han om, at den danske regering faktisk i de forløbne 7 år efter rømningen havde forholdt sig, *som om* noten indebar en varig forpligtelse, og at den danske regering ikke havde planer om at ændre på dette! Denne letsindige udtalelse låste i de næste 30 år den danske Bornholms-politik fast til den sovjetiske fortolkning af betingelsen i 1946-noten.

De to sovjetiske noter havde givet gevinst langt ud over hvad den sovjetiske ledelse kunne have drømt om. Ikke blot medvirkede de til at forhindre stationeringen af de amerikanske fly i Danmark. Den danske udenrigsminister tilkendegav også indirekte, at NATO ikke ville få adgang til Bornholm.

NATO adgang forbudt

De sovjetiske noter var den direkte anledning til, at den danske regering allerede i 1952 tog de første skridt til at sikre, at Bornholm fra nu af blev holdt effektivt uden for det allierede militære øvelsessamarbejde i Østersøen. Man ville for næsten enhver pris undgå en kontrovers med russerne om Bornholm. I løbet af sommeren 1953 udarbejdede embedsmændene et detaljeret regelsæt, der lagde snævre rammer for allieret øvelsesaktivitet i Østersøen med og uden dansk deltagelse. Militære skibe og fly måtte under NATO-øvelser ikke bevæge sig øst for den 16. længdegrad, militærfly måtte aldrig lande på Bornholm, NATO-øvelser måtte aldrig finde sted på Bornholm, regulære NATO-enheder måtte ikke gå i land på Bornholm, og det var kun efter mange års lange overvejelser og anfægtelser, at man i Udenrigsministeriet kunne give tilladelse til, at den øverstkommanderende for NATO's nordregion, hvorunder Bornholm hørte, kunne få lov til at besøge Bornholm, endda i uniform.

De 4 besøgsbetingelser

Det var Udenrigsministeriet, der havde kontrollen med, at de selvpålagte restriktioner på Bornholm blev overholdt. Alle besøg på Bornholm af udenlandsk militært personel skulle godkendes af ministeriet. Tilladelse blev kun givet, hvis der var tale om tjenstligt begrundede besøg, der ikke kunne afvises på sagligt grundlag. Ofte var der tale om mindre grupper af udenlandske NATO-teknikere eller officerer, der skulle kigge nærmere på varslingsanlæggene på Bornholm. Udenrigsministeriet gav som regel tilladelse på betingelse af, at de besøgende iagttog 4 begrænsninger: 1) civil påklædning (dvs. ikke uniform), 2) ikke udtale sig til pressen, 3) diskret optræden, ikke vække opsigt, 4) ikke lade sig fotografere. Desuden måtte transporten til og fra Bornholm ikke foregå i udenlandsk militært fartøj eller fly. I Udenrigsministeriet vejede det politiske hensyn til ikke at provokere Sovjetunionen altid tungere end de militære ønsker og behov, og derfor forbeholdt Udenrigsministeriet sig retten til med kort varsel at aflyse et besøg på Bornholm eller en øvelse i Østersøen, hvis der kunne forudses den mindste risiko for en sovjetisk reaktion.

Afskaf restriktionerne!

I Forsvarsministeriet og især i Forsvarskommandoen vakte udelukkelsen af Bornholm og den østlige del af Østersøen fra det allierede øvelsessamarbejde stadig irritation og bekymring for Forsvarets muligheder for at varetage sine opgaver i Østersøen under en krise eller militær konflikt. Forsvarets opfattelse var, at alle restriktionerne i Østersøen og på Bornholm burde ophæves, sådan at NATO-øvelserne kunne foregå under realistiske, krigslignende forhold. Men Forsvarets ønsker og anmodninger om at inddrage Bornholm i den allierede øvelsesaktivitet i Østersøen blev altid afvist af Udenrigsministeriet, som fastholdt det politiske hensyn til ikke fra dansk side at foretage noget, der af Sovjet kunne opfattes eller blot udlægges som en provokation.

Sovjetisk protest december 1961

I 1961 blev den danske regering atter påmindet om det sovjetiske krav om NATO's udelukkelse fra Bornholm. Det skete i december 1961, netop da det var besluttet under sovjetiske protester at iværksætte den dansk-vesttyske enhedskommando under NATO's nordregion. Russerne sendte den danske regering en note, som hævdede, at som følge af den nye kommando ville Bornholm komme ind under vesttyske troppers dominans.

Den danske regering var låst af udenrigsministerens tilsagn i talen i Rønne den 11. april 1953, som havde bundet Danmark til ikke at acceptere udenlandske tropper på Bornholm. Regeringen valgte derfor at svare med en simpel konstatering af, at *"gennemførelsen af enhedskommandoen betyder ingen ændring i den bestående tilstand, hvorefter der kun er danske styrker på Bornholm under dansk kommando."*

I NATO-hovedkvarteret så man med stor alvor på den sovjetiske note og NATO-chefen, general Norstad, satte sin stab i gang med at planlægge anvendelsen af en "Mobile Force" til støtte for Bornholm. Den danske forsvarschef, admiral Quistgaard fremsatte i den forbindelse en typisk dansk bemærkning herom til Norstad, nemlig "at det næppe ville være politisk ønskeligt at få en sådan styrke til Bornholm, før der forelå virkeligt angreb, men hvis et sådant angreb forelå, ville vi sætte pris på at få den så hurtigt som muligt."

Forbuddet mod NATO-tropper på Bornholm blev taget helt alvorligt. Udenrigsministeren besluttede således i marts 1962, at chefen for den nyoprettede dansk-tyske enhedskommando, den danske flyvergeneral Tage Andersen, i sin egenskab af NATO-officer ikke måtte overvære en ren dansk øvelse på Bornholm, selv om Bornholm hørte ind under hans kommando. Derimod måtte han godt overvære øvelsen i sin egenskab af dansk militær chef! Hans vesttyske næstkommanderende måtte under ingen omstændigheder vise sig på Bornholm.

Sovjetisk protest juni 1971

I juni 1971 landsatte en amerikansk helikopter fra et amerikansk hangarskib på vej ind i Østersøen to danske lodser i Rønne, og et amerikansk jettfly fra samme skib nødlandede i Rønne lufthavn på grund af et beskadiget landingsstel. Det affødte en diplomatisk protest fra den sovjetiske ambassadør i København. Protesten blev selvfølgelig afvist med henvisning til karakteren af disse hændelser, som den danske regering ingen kontrol havde haft med.

"Normalisering" af Bornholm

I 1983 blev der endelig lempet i de selvpålagte restriktioner på Bornholm, da udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen tog initiativ til skridtvis at genoprette Bornholms status som en "hel normal

del af Kongeriget". Nu kunne udenlandske NATO-fly få lov at lande på Bornholm, NATO-skibe kunne ankre op i bornholmsk territorialfarvand, og udenlandske NATO-officerer måtte nu også bære uniform under tjenstlige besøg på Bornholm. Et af de mere kuriøse resultater heraf var, da et amerikansk militær-orkester fra US Air Force-basen i Frankfurt i 1985 kunne lande i eget militærfly på Bornholm for at spille til dyrskuet, efter at forsvarsminister Poul Søgaard i 1982 under megen ståhej og ballade havde forhindret det samme orkester i at komme til Bornholm, fordi de danske restriktioner hverken tillod besøg af uniformerede NATO-enheder på Bornholm eller fremmede militærflys landing på Bornholm.

Sovjetisk protest februar 1984

Mere alvorligt var det, da et amerikansk og et vesttysk militærfly i februar 1984 i medfør af lempelserne i restriktionerne fik permanent tilladelse til at lande på Bornholm under en månedlang NATO-havundersøgelse i Østersøen, som de to fly medvirkede i. Tilladelsen affødte stærke protester i venstrefløjspartierne i Folketinget, der med rette mente, at denne tilladelse signalerede et brud med den hidtidige danske praksis med ikke at give fremmede militærfly adgang til Bornholm. Hvad de ikke kunne vide var, at der var lempet i de danske selvpålagte restriktioner for Bornholm, der af gode grunde blev hemmeligholdt. Hvis restriktionerne var blevet kendt af russerne, kunne de have presset den danske regering til at fastholde dem.

Den danske ambassadør i Moskva blev kaldt op i det sovjetiske udenrigsministerium, som klagede over, at de to udenlandske militærflys landinger på Bornholm var i strid med den danske regerings forsikringer fra 1946 om at ville varetage administrationen af Bornholm uden deltagelse af fremmede tropper.

Det danske svar, der blev givet den sovjetiske ambassadør i København, brød med den traditionelle eftergivenhed over for de sovjetiske påstande. Nu blev det sagt, at der ikke var nogen aftale med Sovjetunionen om Bornholm, som begrænsede dansk suverænitet over Bornholm, og at den tilbageholdenhed, man fra dansk side altid havde udvist med at give fremmede tropper adgang til Bornholm, ikke var affødt af nogen aftale, men alene udsprang af det danske ønske om at vise vilje til afspænding.

Skærpet dansk kurs over for Sovjet

Udenrigsministeriets ledelse havde nu fået politisk rygdekning til effektivt og i al stilfærdighed at afvise de sovjetiske klager, når de sovjetiske diplomater kom på deres jævnlige besøg i ministeriet for at beklage sig over en vesttysk ubåds opankring i Rønne eller et andet uskyldigt NATO-besøg på Bornholm. Det blev meddelt dem, at selv om det dansk-sovjetiske forhold eventuelt ville lide skade herved, ville det ikke ændre på dette nye danske standpunkt.

Unægtelig en kovending i den danske regerings hidtidige frygtsomme håndtering af Bornholmsproblematikken. Det var denne håndtering, der havde stimuleret en overformynderisk sovjetisk indstilling til den danske administration af Bornholm og som i brede, forsvarsvenlige kredse på Bornholm og i det øvrige Danmark havde skabt en udbredt og meget realistisk forestilling om, at Bornholm var opgivet på forhånd af NATO.

NATO-tropper på Bornholm

Med Sovjetunionens sammenbrud i 1991 forsvandt truslen mod Bornholms sikkerhed. Men der skulle gå adskillige år, før den første egentlige øvelse med deltagelse af udenlandske NATO-enheder fandt sted på Bornholm. Så sent som i april 1999 udtalte den daværende sovjetiske ambassadør i Danmark, at Sovjetunionen ville betragte det som en provokation, hvis der optrådte udenlandske NATO-soldater på Bornholm. - Hvorfor bryde en gentleman-aftale, der har fungeret godt i 53 år? - udtalte han til pressen under et besøg på Bornholm.

De danske restriktioner for allieret øvelsesvirksomhed på Bornholm blev først ophævet i 1998. I november måned år 2000 kom så forløsningen, da 41 britiske faldskærmssoldater afholdt en øvelse på Bornholm. Forbandelsen var brudt. Karantænen ophævet. Bornholm var nu også i praksis en integreret del af kongeriget.

Artiklen, der er skrevet af cand. mag. Jacob Hornemann, er baseret på dokumenter i det danske, det britiske og det russiske udenrigsministeriums arkiv, der er udgivet samlet i bogen: *Bornholm mellem Øst og Vest. En udenrigspolitisk dokumentation af Bornholms stilling op til og under de*

sovjetiske befrielsestroppers ophold på Bornholm 1945-1946 og under den kolde krig. Bornholms Tidendes Forlag 2006. 874 sider.